

СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ДІЄСЛІВ АНТАГОНІСТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ «СПЕРЕЧАТИСЯ»

У статті проаналізовано семантичні параметри дієслів антагоністичної взаємодії із загальним значенням «сперечатися». Розглянуто ядерні й периферійні значення в парадигматичній структурі дієслів.

Ключові слова: дієслова взаємної дії; лексико-семантична група дієслів взаємодії, пов'язаної зі стосунками антагоністичного плану; дієслова із загальним значенням «сперечатися»; диференційна сема.

Однією з найбільш складних і різноманітних частин мови з погляду семантичних параметрів, морфологічних характеристик і синтаксичних особливостей є дієслово як клас слів, який відображає у своїх значеннях багатогранні процеси позамовної дійсності, має категоріальне значення динамічної процесуальної ознаки, вираженої у його граматичних категоріях [6, 403], є структурним і семантичним центром речення, який впливає на оформлення синтаксичної конструкції, до якої включаються слова інших частин мови. У дієслівній лексиці виявляються різні модальні, видові відтінки, міститься вказівка на активного чи пасивного діяча та інші додаткові характеристики, тісно пов'язуючись з його семантикою [4, 242] і роблячи дієслово цікавим з погляду вивчення його семантичних параметрів, а також дозволяючи виділити різноманітні парадигматичні групування лексико-семантичні групи, тематичні групи, лексико-семантичні поля.

Одним з таких парадигматичних групувань є лексико-семантична група (ЛСГ) дієслів взаємодії, пов'язаної зі стосунками антагоністичного плану. Залежно від того, як конкретно проявляється антагонізм, усі дієслова аналізованої ЛСГ можна поділити на два лексико-семантичні розряди (ЛСР): 1) ЛСР дієслів із загальним значенням *“битися”*; 2) ЛСР дієслів із загальним значенням *“сперечатися”*.

Такий розподіл зумовлений тим, що лексеми, які мають спільну ядерну сему *“антагоністичні стосунки”*, характеризуються виразною конкретизованістю семантики, тобто кожен ЛСР має свою ідентифікуючу сему: 1) *“битися”*; 2) *“сперечатися”*. Дієслова, що належать до першого лексико-семантичного розряду, позначають взаємодію, пов'язану зі стосунками антагоністичного плану, яка проявляється за допомогою фізичних контактів, тобто під час бійки, бою, війни. Дієслова, що належать до другого лексико-семантичного розряду, позначають взаємодію, пов'язану із стосунками антагоністичного плану, яка передбачає вербальний контакт учасників взаємодії, тобто взаємодію в процесі суперечки, сварки, що може відбуватися сама по собі або під час бійки, боротьби, тобто супроводжувати фізичний контакт учасників взаємодії. Це свідчить про семантичну близькість обох аналізованих розрядів цієї лексико-семантичної групи. Лексеми із загальним значенням «сперечатися» не віднесені нами до ЛСПК дієслів мовленнєвої взаємодії через те, що такі дієслова передбачають мовленнєве спілкування не антагоністичного типу на відміну від лексем цього ЛСР.

Статтю присвячено розгляду семантичної структури дієслів другого лексико-семантичного розряду – дієсловом із загальним значенням *“сперечатися”*.

До складу ЛСР належать такі лексеми: *сперечатися; посперечатися (1; 2); засперечатися (1; 2); суперечитися; спорити; споритися; поспоритися; спинатися; суперничати; перекорюватися; гиркатися; сваритися; посваритися; розсваритися; пересваритися; змагатися (4); зазмагатися; позмагатися (4); сердитися; посердитися (2); лаятися (2); перелятися; заїдатися (2); погриматися; гризтися (2); погризтися (2); загризатися; розгризатися; перегризатися (2); поперегризатися (2); задиратися³; позаводитися (4); зчіплюватися (3); подряпатися (2); розбрататися; дражнитися; передражнюватися; дрючитися (2); помірятися (2); закладатися¹; заложитися; тягатися (4; 6); судитися. Усього 43 лексеми, з яких троє у двох лексико-семантичних варіантах¹.*

Завдяки методу ступінчатої ідентифікації підтверджується існування парадигматичних зв'язків у межах розряду. Частина лексем ідентифікується за допомогою слова *сперечатися* або його синонімами-словосполученнями *вести суперечку, почати сперечатися*. Це такі дієслова, як: *сперечатися, суперечитися, спорити, перекорюватися, сваритися, погриматися* тощо. Усього 19 лексем. Частина аналізованих дієслів ідентифікується за допомогою слова *сваритися* або його синонімів-словосполучень *почати сваритися, вступати у сварку, бути у сварці*. Напр.: *посперечатися (2), сваритися, розсваритися, посердитися, лаятися, зчіплюватися, поперегризатися, заїдатися* тощо. Усього 22 лексеми.

Для семи лексем словами-ідентифікаторами виступають як *сперечатися*, так і *сваритися: сваритися, гиркатися, змагатися (4), погриматися, гризтися (2), погризтися (2), перегризатися (2)*. Дві

¹ Приклади лексем дібрано методом суцільної вибірки із “Словника української мови” в 11 т. (К. : Наук. думка, 1970 – 1980). (Далі – СУМ).

лексми ідентифікуються словами лятися або перелятися: розгризатися, зчіплюватися. Своєю чергою останнє дієслово ідентифікується також словосполученням почати сваритися.

Деякі лексми ідентифікуються іншими словосполученнями, напр.: передражнювати кого-небудь (дражнитися, передражнюватися); вести судову справу (тягатися (б), судитися), злити кого-небудь (дрочитися), значення яких передбачає, що учасники взаємодії сперечаються.

Слід зазначити, що дієслово сваритися, яке є словом-ідентифікатором для частини лексем аналізованого розряду, своєю чергою ідентифікується за допомогою слова сперечатися. Отже, скориставшись методом ступінчатої ідентифікації, можна зробити висновок про те, що словом-ідентифікатором лексем цього лексико-семантичного розряду є дієслово сперечатися, яке виражає узагальнену семантику аналізованих лексем і є їхньою ідентифікаційною семою.

Структура ЛСР має ієрархічну будову. Ядро розряду становлять такі лексми: сперечатися, посперечатися, засперечатися, суперечитися, спорити, споритися, поспоритися, спинатися, суперничати, перекорюватися, гиркатися, сваритися, посваритися, розсваритися, пересваритися, ззмагатися, сердитися, перелятися, погриматися, загризатися, розгризатися, розбратися, дражнитися, передражнюватися, закладатися¹, зложитися, судитися, що входять до складу парадигматичного групування основним своїм значенням. Серед них є як однозначні, так і багатозначні лексми. Усі інші дієслова перебувають на периферії розряду. Своїми значеннями вони можуть входити як до інших групувань дієслів взаємної дії, так і до інших лексико-семантичних полів дієслів. Слід зазначити, що перетини лексико-семантичних груп, підгруп, полів відіграють важливу роль у вивченні системної спорідненості найрізноманітніших угруповань лексичних значень. Одна лексико-семантична група, семантичне поле може перетинатися з багатьма іншими, але кожного разу на основі різних диференційних ознак [2, 117]. Так, лексми помірятися (2), тягатися (4, 6), зчіплюватися (3), змагатися (4) в інших лексико-семантичних варіантах входять до першого ЛСР аналізованої лексико-семантичної групи, тобто до лексико-семантичного розряду дієслів із загальним значенням «битися». А лексми задиратися³ (1) і подряпатися (2) в одному і тому ж значенні віднесено і до першого, і до другого розряду цього ЛСР через те, що в словникових тлумаченнях ідентифікаторами цих лексем виступають як слова сваритися, посваритися, так і слова битися, побитися. Лексема зчіплюватися своїм основним значенням належить до ЛСР дієслів взаємодії між неістотами, а в одному лексико-семантичному варіанті (третьому), відноситься до аналізованого ЛСР: зчіплюватися (3) (почати сваритися, лятися з ким-небудь) (СУМ, III, 739).

У процесі компонентного аналізу, різні прийоми й процедури якого сприяють більш чіткому виділенню семантичних компонентів у складі мовних значень [1, 22], було встановлено набір диференційних сем, характерних для лексико-семантичного розряду дієслів із загальним значенням «сперечатися»: кількості учасників взаємодії; становлення; буттєвості; початковості; часу тривання взаємодії; способу, характеру взаємодії.

Диференційна сема **кількості учасників взаємодії** потенційно властива всім дієсловом із семантикою «сперечатися», хоча деякі лексми і не мають у своїх тлумаченнях конкретизаторів цієї семи. Взаємодія, позначена аналізованими дієсловами, передбачає, що в ній бере участь не менше двох учасників, і конкретизується це за допомогою сполук з ким-небудь, один одному, один з одним, одне одного, між собою: сваритися (вступати в сварку з ким-небудь, сперечатися один з одним) (СУМ, IX, 65); лятися (дорікати одне одному, лягти одне одного) (СУМ, IV, 457); перегризатися (сваритися, сперечатися один з одним, між собою) (СУМ, VI, 156). Напр.: «Відколи ми тут, ніхто ні з ким не сваритьсяя» (Леся Українка); «Лайка та сварка, бучі та колотнечі! Не було того дня, щоб вони між собою не лаялисья» (Панас Мирний). Деякі лексми позначають взаємодію, яка передбачає участь більше двох діячів, що конкретизується у словникових тлумаченнях за допомогою словосполучень «про двох або багатьох» чи «про багатьох»: пересваритися (посваритися...між собою (про двох або багатьох)) (СУМ, VI, 272); поперегризатися (пересваритися (про багатьох)) (СУМ, VII, 187); позаводитися (почати, затіяти з ким-небудь бійку, сварку (про всіх або багатьох)) (СУМ, VI, 783). Напр.: «Він ходив, вимагав концертів, пересварився з багатьма товаришами і в консерваторії, і в філармонії» (Любомир Дмитерко). Формальним показником цього значення виступають префікси пере-, роз-, по+пере-, по-, які уточнюють у морфемній структурі слів значення кількості учасників взаємодії.

Диференційна сема **становлення**, що означає процес встановлення, створення, вступу у взаємодію, входить у словникове визначення лише двох лексем: сваритися і посваритися. Конкретизатором цієї семи є словосполучення вступати / вступити в сварку: посваритися (вступити в сварку, суперечку з ким-небудь) (СУМ, VII, 309). Напр.: «Петра Ткаченка поривало посваритися, але він втримав себе, крутнувся, сплюнув, пішов од гурту в садок» (Степан Васильченко); «Не годиться їсти одною ложкою удвох, щоб не посердитьсяя» (Павло Чубинський). Лексми змагатися, позмагатися, посердитися не мають у словникових визначеннях конкретизаторів диференційної семи становлення, але

оскільки тлумачаться ці лексеми за допомогою дефініцій «те саме, що сваритися» або «те саме, що посваритися», то аналізована сема імпліцитно також входить до їхньої семантичної структури.

Подібно до семи становлення диференційна сема **буттєвості**, що позначає процес перебування у взаємодії, міститься у словникових тлумаченнях лише лексем *посваритися*, *сердитися* і конкретизується дієсловом *бути* в сполученні з іменником: *сердитися* (бути в стані гніву, роздратування) (СУМ, IX, 132). Напр.: «Після вчорашнього вони ніби сердилися одне на одного і працювали мовчка» (Олесь Гончар). А семантика лексем *позмагатися* і *посердитися* з'ясовується через конструкцію «те саме, що посваритися», а отже, диференційна сема буттєвості властива семантичній структурі також і цих дієслів.

Диференційна сема **початковості** позначає початок здійснення взаємодії і конкретизується за допомогою словосполучень з дієсловом *почати* / *починати* й іменником, іншим дієсловом або дієсловом, спорідненим тому, яке тлумачиться: *засперечатися* (1) (почати сперечатися) (СУМ, III, 324); *позаводитися* (почати, затіяти з ким-небудь бійку, сварку) (СУМ, VI, 783); *зчіплюватися* (почати сваритися, лаятися з ким-небудь) (СУМ, III, 739). Напр.: «[Люба:] Ваню! Це неможливо. Там таке робиться. Засперечалися про дружбу, а самі мало не б'ються» (Іван Микитенко); «Ніні Олександрівні дуже кортіло зчепитися з старою, сказати їй, нарешті, що годі клеїти дурня, прикидаючись хворою» (Антоненко-Давидович). Формальними показниками цієї диференційної семи є префікси за-, по-: *засперечатися*, *загризатися*, *ззмагатися*, *позаводитися*.

До семантичної структури восьми лексем ЛСР дієслів із загальним значенням «сперечатися» входить диференційна сема **часу тривання взаємодії**. Ця сема означає, що взаємодія відбувається протягом якогось часу або триває в часі. Уточнюється аналізована диференційна сема за допомогою дієслова *вести* у сполученні з прикметником та іменником, а також за допомогою словосполучення *якийсь час*: *посперечатися* (1) (вести суперечку, сперечатися з ким-небудь якийсь час) (СУМ, VII, 354); *тягатися* (6) (вести судову справу, судитися) (СУМ, X, 338). Напр.: «Вони ще трошки пошушукалися, посперечалися, але дійшли згоди» (Оксана Іваненко); «Три роки ми тягалися по судах та несли кривавий гріш адвокатам» (Петро Козланюк). Частина лексем не мають у словникових визначеннях конкретизаторів цієї семи. Але оскільки такі дієслова є абсолютними синонімами до дієслів *сперечатися* і *посперечатися*, що мають у своїх дефініціях слова, які уточнюють значення семи часу тривання взаємодії, то зазначена сема імпліцитно міститься в семантичній структурі також і цих дієслів.

Частина дієслів розряду характеризується виразною конкретизованістю семантики. У семантичній структурі таких лексем представлена диференційна сема **способу, характеру взаємодії**, що визначає характер протікання дії, спосіб виконання її, а також виражає інтенсивність вияву взаємодії. Конкретизуються ці значення за допомогою дієприслівникових зворотів, прислівників способу дії: *змагатися* (сперечатися, доводячи свою правоту) (СУМ, III, 609); *дрочитися* (навмисне злити кого-небудь) (СУМ, II, 422). Напр.: «Старий Горпищенко ніяк примиритися не може, бо по чабанському звичаю тузлук треба їсти, як він каже, тільки з дерев'яних ночовок. Він і сьогодні довго змагався з жінками з цього приводу» (Олесь Гончар); «Коли Мошкові діти дізналися, що я їм хлопські страви, то.. стали зо мною дрочитися, а далі й бокували від мене» (Іван Франко). Характер взаємодії, що позначається дієсловом *сердитися*, виявляється за допомогою емоційно забарвлених іменників: бути в стані *гніву*, *роздратування*. У словниковому визначенні лексеми *заїдатися* в ролі конкретизатори аналізованої диференційної семи використовується словосполучення *загострювати стосунки*, яке виразно характеризує міру вияву взаємодії. Семантика деяких дієслів передбачає специфічну взаємодію із загальним значенням «сперечатися», що конкретизується у словниковому визначенні спорідненим дієсловом або іменником, які уточнюють характер чи спосіб взаємодії: *дражнитися* (передражнювати кого-небудь) (СУМ, II, 405); *закладатися*¹ (сперечатися на заклад) (СУМ, III, 146); *судитися* (звертатися до суду, мати справу з судом) (СУМ, IX, 826). Напр.: «Вустимко сидить біля загиби у рові під вербами і дражниться з зозулею» (Іван Багмут); «Заклався батько з товаришем, теж економом, коня на коня, що хто перший доскаче від мосту до ярмирку, той бере коня з сідлом і вуздечкою» (Збірник про Кропивницького); «– На сутяжницьких ділах я мало розуміюся, але знаю, що час обміну землі давно минув. Тому пан і не виграв процесу, коли вперше судився» (Михайло Стельмах).

Той факт, що лексеми аналізованого ЛСР є семантично близькими, підтверджується наявністю абсолютних синонімів до слів *сперечатися* і *сваритися*. Такі синоніми тлумачаться у словникових визначеннях за допомогою конструкцій «те саме, що сперечатися» (*суперечитися*, *спорити*, *споритися*, *поспоритися*, *спинатися*) або «те саме, що сваритися» (*посваритися*, *розсваритися*, *пересваритися*, *змагатися*, *ззмагатися*, *позмагатися*, *посердитися*).

Отже, між словами в мові існують певні зв'язки, відношення, завдяки яким слова відрізняються одне від одного якимись ознаками – семантичними, стилістичними, функціональними. Системний характер словникового складу мови виявляється також в розподілі слів на групи, об'єднані спільністю

семантичних ознак – лексико-семантичні парадигми (лексико-семантичні групи, лексико-семантичні поля) [3, 48], дослідження яких дозволяє повніше і глибше проаналізувати семантичні особливості лексичної системи, зокрема дієслівної лексики як особливого класу слів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. – М. : Высшая шк., 1990. – 176 с.
2. Клименко Н.Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики / Н.Ф. Клименко, М.М. Пещак, І.Ф. Савченко. – К. : Наук. Думка, 1982. – 250 с.
3. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания / Медникова Э. М. – М. : Высшая шк., 1974. – 204 с.
4. Плющ М.Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Підручник / М.Я. Плющ. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. – 328 с.
5. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / редкол. : І.К. Білодід (голова). – К. : Наук. думка, 1970–1980.
6. Сучасна українська літературна мова : підручник [для студ. філол. ф-тів вузів] / за ред. А.П. Грищенка. – [2-е вид., перероб. і доп.] – К. : Вища шк., 1997. – 493 с.

В статье проанализированы семантические параметры глаголов антагонистического взаимодействия с общим значением «ссориться». Рассмотрены ядерные и периферийные значения в парадигматической структуре глаголов.

Ключевые слова: глаголы взаимного действия; лексико-семантическая группа глаголов взаимодействия, связанного с отношениями антагонистического плана; глаголы с общим значением «ссориться»; дифференциальная сема.

In the article the semantic parameters of verbs of the antagonistic interaction with the general meaning of "dispute" are analysed. Nuclear and peripheral meaning are considered in the paradigm structure of verbs.

Keywords: mutual action verbs; lexical-semantic group of verbs of the interaction associated to the relations of antagonism plan; verbs with a general meaning of "dispute"; differential sema.